

Венелин ГРУДКОВ

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

**РЕЛИГИОЗНАТА ПОЧИТ КЪМ РИЛСКИЯ СВЕТЕЦ
В КОНТЕКСТА НА ОСМАНСКИТЕ ЗАВОЕВАНИЯ
НА БАЛКАНИТЕ**

Venelin GRUDKOV

“St Cyril and St Methodius” University of Veliko Turnovo, Bulgaria

**THE RELIGIOUS REVERENCE TO THE SAINT OF RILA
IN THE CONTEXT OF THE OTTOMAN CONQUESTS
IN THE BALKANS**

The focus of the study are two texts from the hagiographic cycle for Saint John of Rila. The first one is Vladislav Gramatik's Rila Story, which represents the act of return of the saint's relics to the Rila Monastery in 1469 as the first attempt for Balkan Orthodox consolidation after the Ottoman conquest. The second text is The Life with a Short Encomium by Demetrius Cantacuzenus where the historical exposition examines the reasons for the destruction of the Balkan Orthodox civilization.

Keywords: religious cult, hagiographic prose, Balkan Orthodoxy.

Нетленните останки на св. Иван Рилски играят важна роля в духовния живот на балканската православна общност от втората половина на X в. до наши дни. През есента на 2016 г. тя посрещна с благоговееен трепет вестта, че от мощите на светеца, съхранявани в манастира „Св. ап. Петър и Павел“ в местността Бяла черква над Асеновград, изтича миро. Белочерквеният манастир е един от най-старите християнски центрове в българските земи. Съграден е през XI в., по време на помохамеданчването на родопското население, през XVII в. е опожарен и отново е възстановен след Освобождението около 1883 г. Актът е знаменателен, защото това е първото засвидетелствано мироточене от мощите на Рилския светец, което става точно 1070 години след блажената му кончина. И въпреки че рилското монашеско братство постави под съмнение „събитието“ (автентичността на мощите и оттам сакралния смисъл) и видя в акта опит за засилване на старостилните тенденции в църковния живот, фактът е неоспорим.

Изтичането на миро от свети мощи в наши дни не е изолирано явление. Във връзка с аналогични съвременни знамения в Русия Московската патриаршия обяви, че те трябва да се възприемат само в светлината на Православната

традиция. Тъй като свидетели на мироточивите актове стават стотици православни (ситуацията в Белочерквения манастир е аналогична, дори се тиражира и снимков материал), то тяхната трансцендентна стойност не подлежи на съмнение. Налага се изводът, че религиозните светини „плачат“ в сложни времена и знаменията трябва да се възприемат като Небесно утешение и подкрепа за вярващите в дни на изпитание.

Последното твърдение задава и конкретна перспектива, чрез която може да се оцени ролята на мощите на св. Иван Рилски в балканския исторически живот и показва защо личността на светеца се възприема като една от основните опори на българската духовност (Грудков 2010: 13–20).

Началното въвеждане на култа към Рилския отшелник в богослужебната практика и поддържането на неговата актуалност в динамичната средновековна балканска история е процес, който трае няколко столетия. В неговите рамки за св. Иван Рилски се създават житийни текстове, които покриват целия периметър на класическата агиографска проза – проложни, пространни, метафрастови жития и разкази за пренасяне на мощите. Техните „биографични“ фрагменти се градят на обща схема – родно място, произход, бягство от „света“, локализации на аскетичния подвиг (колиба от клони, пещера, кухо дърво, висока скала), които в семиотичен план налагат представата за драматичния път към Бога на „земния човек и небесен ангел“.

Литературно-историческата реконструкция на постбиографичните разкази на отделните агиографски текстове показва, че те формират монолитен макротекст с подчертана летописна стойност, който ни позволява да оценим реалната значимост на светеца за балканската Православна култура и за народността ни съдба.

В православната агиология съществуват редица случаи, при които личността на конкретен светец не остава заключена само в периметъра на сакралния пантеон. Под въздействието на определени събития светецът „напуска“ затвореното пространство на трансцендентното си битие, „влиза“ в емпиричен пространствено – времеви континуум и към църковната му функция се прибавя и общоисторическа значимост. Например такава функция има култът към свети Димитър Солунски в навечерието на въстанието на Асен и Петър през есента на 1185 г.

Безспорно е, че св. Иван Рилски е неотменна част от балканската история от X в. насам, но ако приложим горната теза към личността му, се установява, че неговите нетленни останки са натоварени със свръхлитургични функции в три случая – във времето на т.нар. „залез“ на Първата българска държава, процес, който започва с превземането на столицата Преслав в началото на 70-те години на X в. и приключва през 1018 г.; в периода от края на XII и началото на XIII в., епохата на Асеновци, когато се конституира Търновска България и в условията на турските завоевания на Балканите от края на XIV в., които определят за векове напред съдбата на балканските православни народи.

Налага се изводът, че в отвъдземния живот на св. Иван Рилски могат да се обособят три взаимосвързани по силата на историческите обстоятелства периода – софийски, търновски, рилски. Техните граници във времето и конкретната историческа роля на светеца се установяват по класическия за медиевистичните изследвания път чрез анализ на изворите.

Тук е редно да посочим, че все още не получава потвърждение нелишената от литературно-историческа логика хипотеза за създаването на ранно рилско житие за светеца, написано наскоро след неговата блажена кончина около 946 г. (Ангелов 1983: 188), което би ни дало възможност да разполагаме с текст, който хронологично стои близо до реалното време на светеца. Ако се съобразим с правилата, по които се гради балканската православна житийна книжнина, то трябва да допуснем съществуването на такъв агиографски текст. За да функционира според литургическите норми, всеки новоналожен култ се нуждае от „сателитни“, обслужващи текстове, сред които централно място заемат житийните, определяни като „словесни икони“, защото „произвеждат“ чрез словесни фигури образа на светеца. Обстоятелството, че този хипотетичен текст не оставя никакви преки или косвени следи във времето, може да се обясни по два начина. Първият се съобразява със сложната съдба на писмените паметници от епохата на Първата ни българска държава. Известно е, че в началните десетилетия от византийското робство във южните предели са изнесени огромна част от тях. Второто възможно обяснение е, че житието е плод на регионална книжовна традиция и впоследствие не попада в продуктивните пластове на проходащата официална агиографска практика.

В медиевистичната наука липсва единно становище за началото на т.нар. „средецки“ период в отвъдземното битие на светеца (Грудков 2001: 90–92). В настоящия текст се ръководим от разбирането, че мощите на св. Иван са пренесени от Рилската пустиня в Средец по време на управлението на цар Борис II (968–972), т.е. в акта трябва да видим опит за отлагане на „залеза“ на държавността.

През 1195 г., когато по Божие повеление се въздига „падналата българска скиния“, мощите на Рилския отшелник са пренесени от Средец в новата столица Търново. Религиозното шествие очертава политическите граници на конституиращата се държава. Начева се изграждането на търновския сакрален пантеон, с което се цели „градът без минало“ чрез „натрупване на благодат“ да се превърне в „богоспасяем град“ (Грудков 2001: 92–95).

Във връзка с разработвания проблем можем да посочим, че пренасянето на светителските мощи от Средец в Търново се очертава като събитие с общобалканска значимост. Сведения за него, и то предадени с подчертана устойчивост, се откриват в редица чужди летописни паметници. Например в Бранковичевия (сръбски) летопис, познат единствено в латински вариант от осемнадесетото столетие, в рубриката за Царството на българския цар стои информацията: „И в началото на своето царуване той (Иван Асен I – б.м., В.Г.)

възстанови българските крепости, разрушени от гърците, и подчини много крепости на гърците. Завзе и град Сардакия, който иначе се нарича Средец ... Тук прие мощите на св. Иван Рилски и ги пренесе в своя град Търново“.

Нетленните останки на светеца остават в покорения „богопазен град“ до 1469 г., когато са пренесени в Рилския манастир. Изворите говорят, че актът е първи опит за православна консолидация след трагичните събития от края на XIV в.

Крайната съдба на мощите на св. Иван Рилски се определя от турските нашествия на Балканите. Представа за началния етап на завоеванията можем да получим от летописната бележка на Исая Серски към превода на Ареопагитския корпус. Светогорският монах свидетелства, че започва да превежда „тази книга на св. Дионисий, когато божествените църкви и Света гора процъфтяваха като рай, като постоянно напоявана градина“, а я завършва „през най-злочестото от всички зли времена (в годините след битката при Чирмен/Марица, 26.08.1371 – б.м., В.Г.)“. Скромният балкански книжовник споделя, че е свидетел на „прискръбно зрелище“ – „юначните някога сърца на доблестните мъже сега се бяха обърнали на слаби женски сърца ... И наистина тогава живите облажаваха по-рано умрелите“ (СБЛ 1983: 112).

В контекста на тези драматични за съдбата на балканските православни народи събития от края на XIV и началото на XV в. аналогична съдба има и Търново. Изворите ни позволяват да видим престолнината преди и след турските нашествия.

През 1385 г. на връщане от поклонническо пътуване до Божи гроб през българските земи минава немският рицар Петер Шпарнау. В оставения от него пътепис /кратки бележки/ той представя Търново (Тирнаго) като „най-укрепения град, който видях в тази страна“ (Лазаров и кол. 1993: 89). Само девет годи покъсно, през 1394 г., една година след превземането на столицата, Йоасаф Бдински заедно с младия цар Константин посещава завзетата от турците столица, откъдето двамата получават и мощите на св. Филотея Темнишка. Разказът на видинския митрополит, резултат от непосредствени наблюдения, част от Панегирика за преподобната светица, създава коренно различна представа за „богоспасяемия град“. Йоасаф Бдински свидетелства за „пълното и тъжно разорение на този град заедно с околните“ (СБЛ 1982: 340–341).

Трагичните събития след 14.07.1393 г. водят до разпиляването на търновските светини. Днес знаем малко или почти нищо за съдбата на мощите на новите търновски светци, покровители на столицата. Още същата година мощите на Иларион Мъгленски са предадени от султан Баязид I Илдьръм (1389–1402) на владетеля на Велбъжд и българските земи в Северна Македония Константин Деянов (Павлов, Тютюнджиев 1995: 88). През следващата година (1394) Търновград се разделя с мощите на св. Петка Търновска и св. Филотея Темнишка. В обобщен план тези събития са описани в т.нар. Троицка летопис: „и тръгна (турският султан – б. м., В. Г.) с война срещу българския цар, и

завзе престолния град Търнов, и техния цар направи пленник, и светите мощи с огън запали, и съборната църква, която е патриаршията, в мезгит превърна“ (Лазаров и кол. 1993: 92). Самата летопис е създадена наскоро след описаните събития (1408) и не е изключено изразът „и светите мощи с огън запали“ да е реална вест за унищожаването на някои от търновските светини.

Сред тях обаче не са мощите на св. Иван Рилски. Те остават в Търново до 1469 г. Постбиографичният разказ, който говори за рилския период от живота на светеца, начева с Повестта на Владислав Граматик (Данчев 1969). Тъй като в различни научни изследвания текстът неведнъж е коментиран с оглед на неговите редакции, засвидетелствани в отделните преписи, тук ще открием културно-историческите му послания.

В мисленето на Владислав Граматик трагичните събития, сполетели балканските православни народи през втората половина на XIV в., са резултат от действията на „изконния враг на човешкото спасение и противник на смирението (=Дявола – б.м., В.Г.)“, който „тутакси прибягва до своите обикновени и пагубни войни“ (СБЛ 1986: 338).

Изразил общия религиозен възглед на епохата за османските нашествия (СБЛ 1986: 380), Владислав Граматик търси и историческите причини за разорването на Търновска България. Според него трагедията се дължи на две събития: поразяването на „сръбските войски, които бяха тогава в Тракия, при така наречената Марица“ и „жестокото сражение в местността, наречена Косово“ (СБЛ 1986: 383). Очевидно е, че книжовникът говори за Чирменската битка (6.08.1371) и битката на Косово поле (15.06.1389). В историческата наука все още липсва единно становище за периодизацията на османските нашествия на Балканите през втората половина на XIV в. Едно от съвременните виждания по въпроса сочи именно етапа от 1371 до 1389 г. като определящ за политическото бъдеще на балканските държави (Дуйчев 1972). И в тази логическа връзка позицията на Владислав Граматик добива документална стойност. Т.е. съдбата на мощите на св. Иван Рилски е повод за вглеждане в миналото и търсене на отговори, които имат дори и съвременен звучене.

Ако за балкански книжовници като Исая Серски и Йоасаф Бдински първите резултати от турските нашествия са „съвременност“, то за Владислав Граматик събитията са с почти едновековна история. Напълно разорени са вече области и селища, „заедно със светите манастири и божествените храмове, унищожени от огън“ . Такава е и съдбата на „пресветата обител на богоносния отец“ (СБЛ 1986: 384).

По Божи промисъл към края на 60-те години на XV в. мястото, където св. Иван Рилски прекарва своя „страдалчески и постнически, безплътен и ангелски живот“, отново става духовно средище. Синовете на крупнишкия епископ Яков – Йоасаф, Давид и Теофан, с подкрепата на местното население и новия „китор кир Георги“ (?) успяват да обновят манастира и да върнат част от предишната му слава.

Вестите у Владислав Граматик категорично говорят за прекъсване на връзките между Търново и Рила в края на XIV в. Местните смятат, че след като богоспасяемият град е паднал в ръцете на поробителя, всички светини са разорени, в това число и „ковчегът (с мощите на св. Иван Рилски – б.м., В.Г.) е бил отнесен някъде“ (СБЛ 1986: 380). Убеждението на рилските монаси е обяснимо. Вероятно те поставят съдбата на мощите на светеца в контекста на общите събития, свързани с турските завоевания.

Трябва да минат 6–7 десетилетия, за да стигне до тях вестта, че мощите на светеца лежат, изоставени в Търновската архиепископия.

Рилските монаси получават мощите на св. Иван Рилски благодарение на помощта на Мария Бранкович, която след смъртта на съпруга си Мурад II през 1451 г. живее в резиденцията си в с. Ежово до 1487 г. Тя успява да получи от султан Мохамед II (1444–1446, 1451–1481) писмена заповед до търновската администрация за предаването на мощите на светеца.

Историята отрежда мощите на св. Иван Рилски да бъдат първите, които осветяват новата столица като култов център през 1195 г., и последните, които я напускат при коренно различни условия през 1469 г.

Дългото завръщане на нетленните останки на светеца в Рилската пустиня минава през поробените български земи. Разказът на Владислав Граматик за събитието създава представа за грандиозна религиозна процесия, която придружава мощите на светеца до тържественото им полагане в манастирската църква на 30.06. 1469 г. След извършеното всенощно бдение е определено занапред всяка година на 1.07. да се отбелязва/празнува възвръщането на честните мощи на св. Иван Рилски в основаната от него около 941 г. обител.

Видяна като автономен сегмент от религиозния постбиографичен наратив за светеца, Рилската повест регистрира в акта на пренасянето на светителските мощи вероятно един от първите опити за верско единение и оттам – етно-оразличаване в условията на турското робство.

Когато говорим за рилския период от трансцендентното съществуване на св. Иван Рилски, не можем да не привлечем и Житието с малка похвала, създадено от балканския писател Димитър Кантакузин (Данчев 1979). По същество текстът потвърждава новата функция на култа към светеца, започната от Владислав Граматик, за вглеждане в историята. Ситуацията при Димитър Кантакузин е качествено различна. Реконструкцията на текста констатира, че той редуцира разказа за събитието – пренасянето на светителските мощи – за сметка на подчертания стремеж то да се види в широк исторически контекст. Книжовникът демонстрира задълбочени познания в областта на историята, показва възможности за адекватен прочит на миналото и извличане на поуки.

В началото на историческата експозиция авторът подготвя аудиторията си за възприемането на тип разказ, качествено различен от агиографския. Поставеният чрез възклицателна конструкция етикет е „плачевна повест“, в

която авторът ни превежда през няколко века, за да стигне собствената си епоха, която преоткрива личността на Рилския светец.

Димитър Кантакузин има представа за традиционно сложната политическа обстановка на Балканите, в която основни участници са гърците, българите преди и след християнизацията си и отчасти сърбите. Без да сочи конкретни исторически събития, книжовникът обобщава ситуацията – водят се постоянни, люти, междуособни войни, народите проливат кръвта си „като вода“.

На базата на историческата си осведоменост и от позицията си във времето Димитър Кантакузин търси корените на политическите раздори на Балканите. Вижда негативните страни в поведението на византийската и българската държава, които дори изповядваната обща религия не може да преодолее. Балканските православни народи формират разнолика общност, между тях липсва единение срещу общия враг и затова закономерно срещу тях се насочва Божият гняв, чиято персонификация в исторически план е агарянският род. Като продукт на средновековната християнска култура Димитър Кантакузин поставя трагичните събития в символно-митологична перспектива. Привлеченият цитат от Старозаветния корпус – „Бог винаги е справедлив, но те се развратиха, не притежават разум, чрез който да прозрат мрачните си сетнини, но тъй като на Господ принадлежи възмездието, ги наказва с народ несмислен“ (Второзаконие 32: 4–5, 28–29) – обяснява политическата картина.

Според книжовника сложният възел в отношенията на балканските православни народи с измаилтянския род, чиито гениалогия и последвала историческа роля се извеждат в библейски план (Битие: 17–18, Откровение: 3–9), датират от времето на т.нар. империя на „Великите Селджуки“. Димитър Кантакузин отбелязва: „Трудно бе за гърците да се съпротивляват и на онези (селджуките – б.м., В.Г.), и на българите, и да водят война на две страни, след като не можеха да надвият ни едните, ни другите“ (СБЛ 1986: 158). В конкретния случай се визират две важни исторически събития с огромно значение за съдбата на Балканското православие.

Първото събитие е военното поражение на Роман IV Диоген (1068–1071) при крепостта Манцикерт на 19.08.1071 г. Като следствие от византийския военен неуспех избухва въстанието на Георги Войтех (1072–1073). Резултатът от него е известен. Опитът за възстановяването на държавата е жестоко потушен, но съвременната наука констатира в тези събития крайно враждебното отношение на император Михаил VII Дука (1071–1078) спрямо българите за сметка на игнорирането на турските действия в Мала Азия (Павлов, Тютюнджиев 1995: 16–17).

Второто събитие също се свързва с византийски военен провал. На 17.09.1176 г. в местността Мириокефалон Мануил I Комнин (1143–1180) търпи поражение. В балкански контекст събитието рефлектира в действията, свързани с възстановяването на българската държава от есента на 1185 г., които са съпроводени и с военни сблъсъци.

Димитър Кантакузин вижда създаването на Латинската константинополска империя (1204–1263) като събитие, което усложнява политическия живот на Балканите през първата половина на XIII в. Латинските рицари са представени не само като политически узурпатори, но и като противници на Православната цивилизация.

С горчивина Димитър Кантакузин установява, че гърците не са научили своя исторически урок, след като рицарите от Четвъртия кръстоносен поход владеят Константинопол в продължение на шест десетилетия. Когато стават отново „господари на града“, продължават да воюват срещу българите, особено по времето на Андроник II (1282–1328) и неговия внук Андроник III (1328–1341), а и между двамата в периода 1321–1328 г. се води гражданска война. Тези и подобни събития само улесняват османската експанзия от югоизток. В тази връзка и Димитър Кантакузин подчертава: „И докато бяха заети с това, измаилтяните избраха удобно време, заеха цяла Анатолия до морето и я направиха подвластна, гърците се оказаха в ръцете им“ (СБЛ 1986:1 58). През 1326 г. е завладяна Бурса, а през 1337 – Никомидия, с което турците овладяват Мраморното и част от Егейското крайбрежие.

Според Димитър Кантакузин голямата грешка на балканската политика, която води и до унищожаването на Балканската православна общност, е използването на турски военни части за разрешавани на династични борби във Византия. По този начин вратата на Европа буквално се отваря за малоазийската инвазия.

В периода 1341–1347 г. във Византия се води гражданска война между претендента за трона Йоан Кантакузин, който в крайна сметка постига целта си /от 1347 до 1354 г. е „съвладетел“/ и регентите на малолетния Йоан V Палеолог (1341–1391), син на Андроник III и Ана Савойска. В тази ситуация българският цар Иван Александър (1331–1371) взема страната на регентството, но Йоан Кантакузин привлича на своя страна турските части на Умур бей, които идват през Егейско море и през 1343/4 г. опустошават и български земи. През 1346 г. и императрица Ана Савойска, след като вижда, че губи битката срещу Йоан Кантакузин, също използва за свои съюзници турски войски, които плячкосват български територии.

Когато през 1348 г. Умур бей се оттегля, Йоан Кантакузин помага на османския престолонаследник Сюлейман да разположи войските си в района на Галиполи. В негово лице Йоан Кантакузин намира силен съюзник, но невинаги успява да контролира грабителските му набези в Тракия.

През 1352 г. гражданската война във Византия се подновява. Срещу вече пълнолетния Йоан V Палеолог и подкрепящите го български цар Иван Александър и сръбски владетел Стефан Душан (1331–1355) Йоан Кантакузин използва турски отряди от войската на Сюлейман. В резултат на оказаната помощ османците получават своето първо владение на Балканите – крепостта Цимпе. Отново горчивина прозира в коментара на Димитър Кантакузин за събитията: „И така, като поискаха да лекуват лютото с горчиво, докараха

нещата до крайно – свое и българско запустение и всеобща разруха“ (СБЛ 1986: 159). Това, което вижда писателят от втората половина на XV в. в резултат от турските завоевания – мъжете избивани, жените лишени от чест и рожби, продавани в робство, младите принуждавани да променят вярата си – ни е познато от предходни във времето текстове на Исая Серски и Йоасаф Бдински, книжовници от втората половина на XIV в.

За да пресъздаде политическата картина на Балканите през втората половина на XIV в. в пълнота, Димитър Кантакузин говори, че ситуацията в сръбската земя е аналогична. След 1355 г. Душановото царство се разпада, а нароилите се от него княжества нямат възможност да променят хода на събитията, чиято логика се определя от турските завоевания от югоизток.

Историческата експозиция завършва с вести за турския султан Мохамед II Фатих. „Изненадващо“ завоевателят на Константинопол през 1453 г. е представен в положителна светлина – увенчан с воинска слава, украсен с добродетели. В конкретната ситуация не може да се търси проява на верноподаническа нагласа или робска психика. Със сигурност може да се твърди, че Димитър Кантакузин е запознат с ролята на турския владетел за връщането на мощите на св. Иван Рилски в основаната от него обител, за което вече писахме. По-скоро става въпрос за израз на признателност.

От направения литературно-исторически анализ е ясно, че Димитър Кантакузин поставя връщането на потъналите „в дълбините на почетна забрава“ в Търновската архиепископия светителски мощи отново в Рила в изключително широк исторически диапазон, който обхваща близо четири века. Събитието като географска фактология и емоционална атмосфера е разказано от Владислав Граматик. Рилската повест, без съмнение позната на Димитър Кантакузин, играе роля на метатекст на Житието с малка похвала. Затова късният агиограф само маркира обновяването на Рилския манастир от трима братя (имената не се цитират) „родом българи от велбъждките предели“. Сам Господ впоследствие разкрива на благочестивите рилски монаси вестта за лежащите в завладения и разорен Търновград мощи на св. Иван Рилски. Кръгът (съвършената за християнската култура фигура) се затваря. Нетленните останки на Рилския светец се връщат там, откъдето вероятно в края на 60-те и началото на 70-те години на X в. започват своя път в балканската история, който продължава вече единадесет столетия. В рамките на този дълъг период православните възприемат св. Иван Рилски като Господно утешение и Небесна опора в дни на изпитания, защото почитта към светеца граничи с Божествената любов.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1983: Ангелов, Б. Повествователни съчинения за Иван Рилски в старобългарската литература. // *Старобългарско книжовно наследство*. София. [Angelov 1983: Angelov, B. Povestvovatelni sachineniya za Ivan Rilski v starobalgarskata literatura. // *Starobalgarsko knizhovno nasledstvo*. Sofia.]

Грудков 2001: Грудков, В. *Небесен човек и земен ангел. Житийният цикъл за свети Иван Рилски – литературоведска интерпретация /библейски метатекст, агиографски контекст, автономност/*. Велико Търново. [**Grudkov 2001:** Grudkov, V. *Nebesen chovek i zemen angel. Zhitinyat tsikal za sveti Ivan Rilski – literaturovedska interpretatsiya /bibleyski metatekst, agiografski kontekst, avtonomnost/*. Veliko Tarnovo.]

Грудков 2010: Грудков, В. За /не/състоялите се разговори в българската литература. // *И ние в литературата*. Велико Търново. [**Grudkov 2010:** Grudkov, V. *Za /ne/sastoyalite se razgovori v balgarskata literatura. // I nie v literaturata*. Veliko Tarnovo.]

Данчев 1969: Данчев, Г. *Владислав Граматик – книжовник и писател*. София. [**Danchev 1969:** Danchev, G. *Vladislav Gramatik – knizhovnik i pisatel*. Sofia.]

Данчев 1979: Данчев, Г. *Димитър Кантакузин*. София. [**Danchev 1979:** Danchev, G. *Dimitar Kantakuzin*. Sofia.]

Дуйчев 1972: Дуйчев, И. От Черномен до Косово. // *Българско Средновековие*. София. [**Duychev 1972:** Duychev, I. *Ot Chernomen do Kosovo. // Balgarsko Srednovekovie*. Sofia.]

Лазаров и кол. 1993: Лазаров, И. и кол. *Документи за политическата история на средновековна България /12 – 14 в./*. Велико Търново. [**Lazarov, I. i kol. 1993:** Lazarov, I. *i kol. Dokumenti za politicheskata istoria na srednovekovna Balcaria /12 – 14 v./*. Veliko Tarnovo.]

Павлов, Тютюнджиев 1995: Павлов, Пл., Тютюнджиев, И. *Българите и османското завоевание /краят на XIII – средата на XV в./*. Велико Търново. [**Pavlov, Tyutyundzhiev, 1995:** Pavlov, Pl., Tyutyundzhiev, I. *Balgarite i osmanskoto zavoevanie /krayat na XIII – sredata na XV v./*. Veliko Tarnovo.]

СБЛ 1983: *Стара българска литература. 3. Исторически съчинения*. София. [**SBL 1983:** *Stara balgarska literatura. 3. Istoricheski sachineniya*. Sofia.]

СБЛ 1986: *Стара българска литература. 4. Житиеписни творби*. София. [**SBL 1986:** *Stara balgarska literatura. 4. Zhitiepisni tvorbi*. Sofia.]